

Iwona Pietrzyk

Instytut Historii, Uniwersytet Śląski

Inicjały na czternastowiecznych dokumentach ksiąg opolskich (Bolesława II i Bolesława III)

Inicjał, czyli wyróżnienie pierwszej litery w pierwszym słowie danego tekstu¹, stanowił jeden z ważniejszych, podniesionych do rangi autonomicznego, elementów przestrzeni wizualnej średniowiecznego kodeksu, przyciągając uwagę uczonych niejednokrotnie wyrafinowanym kunsztem iluminatorskim². Mniejszym zainteresowaniem badaczy cieszyła się problematyka inicjałów dokumentowych³. Na gruncie polskim badania nad takimi inicjałami koncen-

¹ Definicja podana za: *Jak czytać rękopis średniowieczny*. Red. P. Gehin. Przeł. B. Spieralska. Warszawa 2008, s. 109; zob. też B. Miodońska: *Małopolskie malarstwo książkowe 1320—1540*. Warszawa 1993, s. 105.

² Na temat badań nad średniowiecznymi inicjałami kodeksowymi zob. przykładowo prace: J.J.G. Alexander: *Initialen aus großen Handschriften*. München 1978; Tenże: *Medieval Illuminators and Their Methods of Work*. London 1992; J. Gutbrod: *Die Initiale in Handschriften des achtel bis dreizehnten Jahrhunderts*. Stuttgart 1965; K. Nordenfalk: *Die Spätantiken Zierbuchstaben*. Stockholm 1970; E. Potkowski: *Imagines verborum. O inicjałach i przestrzeni wizualnej w książce wczesnego średniowiecza*. W: *Polska, Europa, Afryka. Studia ofiarowane Profesorowi Bronisławowi Nowakowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*. Red. M. Dygo, A. Koseski, M. Pawełczak, J.R. Szaflik, P.P. Wieczorkiewicz. Pułtusk 2007, s. 147 i nast.; D. Tabor: *Iluminacje cysterskich kodeksów śląskich XIII wieku*. Kraków 2004; Tenże: *Malarstwo książkowe na Śląsku w XIV wieku*. Kraków 2008; bogate zdobnictwo inicjałów w średniowiecznych rękopisach znajdujących się na terenie Polski przedstawiono w katalogu wystawy *Średniowieczna książka rękopiśmienna jako dzieło sztuki*, wydanym w Gnieźnie w 1993 r.

³ Jako podstawową pracę podejmującą m.in. wzmiankowane kwestie należy wymienić: *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden. Beiträge zur diplomatischen Semiotik*. Hrsg. P. Rück. Sigmaringen 1996.

trowały się głównie wokół dokumentów królewskich oraz biskupich⁴. Powoli rozszerza się je, choć marginalnie, o badania nad inicjałami na dokumentach książęcych⁵. Kusi w związku z tym pomysł, by poszerzyć te działania o inicjały dokumentowe panujących w XIV wieku książąt opolskich Bolesława II (1313—1356) i jego syna Bolesława III (1356—1382), stanowiące wstęp do pogłębionego studium nad średniowiecznym pismem terenów położonych na wschód od przesieki, wolniej i słabiej rozwijających się w porównaniu do reszty Śląska⁶.

Książęta opolscy władali stosunkowo niewielkim obszarem⁷. Posługiwali się w pełni zorganizowaną, aczkolwiek słabo rozbudowaną pod względem liczby zatrudnianego personelu kancelarią dopiero od lat 60. XIII wieku⁸. Obejmując rządy w 1313 roku, książę Bolesław II kontynuował tradycję kancelaryjną swego ojca, księcia Bolesława I, przejmując częściowo jego personel i tworząc na tych podwalinach własny urząd⁹. W niniejszej pracy analizie pod-

⁴ I. Sułkowska-Kurasiowa: *Inicjały na średniowiecznych dokumentach monarszych w Polsce (do 1444 r.)*. W: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. Warszawa 1991, s. 171—177; M. Koczarska: *Zbigniew Oleśnicki i kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu (1423—1455)*. Warszawa 2004; Taż: *Miniatura na dokumencie odpustowym kardynała Oleśnickiego z 1449 roku*. „Biuletyn Historii Sztuki” 1983, R. 45, s. 163—174; M. Walczak: *Ikonaografia miniatury na dokumencie odpustowym kardynała Zbigniewa Oleśnickiego z roku 1449 w świetle papieskiej i soborowej propagandy w średniowieczu*. W: *Magistro et Amico amici discipulique. Lechowi Kalinowskiemu w osiemdziesięciolecie urodzin*. Red. J. Gadomski [i in.]. Kraków 2002, s. 481—504.

⁵ D. Dębosz: *Kultura piśmienna kancelarii Przemyślidów opawskich do początku XV wieku*. W: *Drugie polsko-czeskie forum młodych mediewistów. Mediewista wobec źródła — teoria i praktyka*. Red. J. Dobosz, J. Kujawiński, M. Matla-Kozłowska. Poznań 2009, s. 229—242. Brak materiału ilustracyjnego dla omawianych w artykule inicjałów znacznie ogranicza dokonywanie porównań.

⁶ Na temat różnic rozwojowych Dolnego i Górnego Śląska (Opolszczyzny) zob. przykładowo: T. Jurek: *Zarys dyplomatyki śląskiej w późnym średniowieczu*. W: *Dyplomatyka staropolska*. Red. T. Jurek. Warszawa 2015, s. 499.

⁷ Ze sporej dostępnej literatury zob. przykładowo jedynie: W. Dziewulski: *Terytorialne podziały Opolszczyzny w XIII—XV w.* „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1973, z. 3; *Geschichte Schlesiens. Von der Urzeit bis zum Jahre 1526*. Bd. 1. Hrsg. L. Petry, J.J. Menzel, W. Irgang. Stuttgart 2000, *passim*; W. Irgang: *Schlesien im Mittelalter*. In: *Schlesien. Geschichte, Kultur und Wirtschaft*. Hrsg. W. Irgang, W. Bein, H. Neubach. Köln 1995, s. 29 i nast.

⁸ M.L. Wójcik: *Dokumenty i kancelarie książąt opolsko-raciborskich do początków XIV wieku*. Wrocław 1999, s. 313.

⁹ Zob. tamże, s. 312; kwestie te podjęłam także w artykule: I. Pietrzyk: *Funkcjonowanie górnośląskiej kancelarii książęcej w XIV wieku na przykładzie kancelarii książąt opolskich — Bolesława II i Bolesława III*. W: *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Wrocław 15—18 września 1999 roku*. T. 3. Cz. 1. Toruń 2001, s. 369—370; Taż: *Udział osób duchownych w pracach kancelarii książąt opolskich (Bolesław I, Bolesław II, Bolesław III)*. W: *Tysiąclecie dziedzictwo kulturowe diecezji wrocławskiej*. Red. A. Barciak. Katowice 2000, s. 105—108.

dano zaś tylko te dokumenty, które zostały wystawione przez księcia z tytułu sprawowania przez niego samodzielnej władzy, natomiast pominięto te, których był jedynie współwystawcą¹⁰. Odmienne kształtowała się pozycja, a co za tym idzie — kwestia kancelarii oraz personelu kancelaryjnego, następcy Bolesława II — Bolesława III. Po śmierci ojca w 1356 roku przejął on wraz z bratem Władysławem Opolczykiem niedzielne rządy w księstwie, uzyskując prawdopodobną samodzielność dopiero w 1367 roku¹¹. Analiza zaś dokumentów księcia Bolesława III wskazuje, że nie posiadał własnej kancelarii, natomiast podczas sporządzania dokumentów posilkował się dwoma znanymi z imienia urzędnikami z kancelarii swego zaangażowanego w wielką politykę brata Władysława¹². Podejmując problem inicjałów dokumentowych książąt Bolesława II i Bolesława III, mamy więc do czynienia ze względnie stabilną sytuacją, biorąc pod uwagę organizację prac nad sporządzaniem dokumentów, co pozwoli z kolei na uchwycenie obowiązujących wówczas na omawianym terenie kanonów estetycznych.

Dla całego omawianego okresu — prawie siedemdziesięciu lat — w oryginale zachowało się niewiele, gdyż po dziewięć dokumentów wystawionych przez każdego z obu władców¹³. Większość z nich spisana została po łacinie, a dla trzech ostatnich lat rządów Bolesława III spisano je w języku niemieckim. Wszystkie dokumenty, zarówno te wystawione przez Bolesława II, jak i te, których wystawcą był Bolesław III, nakreślone zostały wzdłuż dłuższego

¹⁰ Jak dokument wystawiony wraz z księciem Bolesławem niemodlińskim i księciem Albertem strzeleckim, zob. R. Stelmach: *Katalog średniowiecznych dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu*. Wrocław—Racibórz 2014, nr 1437.

¹¹ Zob. przykładowo: W. Dziewulski: *Terytorialne podziały Opolszczyzny...*, s. 325 i nast.; J. Sperka: *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370—1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą*. Katowice 2006, s. 31; Tenże: *Władysław książę opolski, wielki, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330—8 lub 18 maja 1401)*. Kraków 2012, s. 46 i nast.

¹² I. Pietrzyk: *Funkcjonowanie górnośląskiej kancelarii...*, s. 371—372; J. Sperka: *Otoczenie...*, s. 47 i nast.; D. Veldtrup: *Prosopographische Studien zur Geschichte Oppelns als herzoglicher Residenzstadt im Mittelalter*. Berlin 1995, s. 475, 481.

¹³ Książę Bolesław II był wystawcą dokumentów: z 31 lipca 1319 r. (AP Wrocław, Rep. 4f, nr 65a), z 1 września 1325 r. (AP Wrocław, Rep. 71, nr 18), z 5 kwietnia 1327 r. (Národní archiv Praha (dalej: NA Praha), Archiv České Koruny, inv. č. 124), z 6 lipca 1327 r. (AP Opole, Akta miasta Opola (dalej: Am Opola), nr 1), z 28 kwietnia 1336 r. (AP Wrocław, Rep. 4f, nr 65bb), z 30 czerwca—6 lipca 1343 r. (AP Wrocław, Rep. 108, nr 3), z 20 kwietnia 1345 r. (AP Wrocław, Rep. 71, nr 22), z 4 kwietnia 1353 r. (AP Wrocław, Rep. 71, nr 24), z 12 stycznia 1356 r. (AP Wrocław, Rep. 71, nr 26); książę Bolesław III był wystawcą dokumentów: z 14 kwietnia 1357 r. (AP Wrocław, Rep. 107, nr 16), z 27 grudnia 1359 r. (AP Wrocław, Rep. 108, nr 6), z 1360 r. (AP Wrocław, Rep. 4f, nr 65c), z 1 sierpnia 1362 r. (AP Wrocław, Rep. 4f, nr 65d), z 26 marca 1365 r. (AP Opole, Am Opola, nr 2), z 26 lutego 1369 r. (AP Wrocław, Dokumenty miasta Wrocławia, nr 469), z 5 lipca 1370 r. (NA Praha, Archiv České Koruny, inv. č. 1046), z 24 listopada 1372 r. (AP Opola, Am Opola, nr 3), z 6 marca 1380 r. (AP Wrocław, Dokumenty miasta Wrocławia, nr 646).

boku arkusza pergaminu (czyli w formie *carta diplomatica*), ze staraniem o zachowanie równych marginesów. Dokumenty spisywano kursywą gotycką, bastardą i kurrentą, w czym nie odbiegano od ogólnych tendencji tego czasu, przejawiających się także na terenach ościennych¹⁴.

Jeden spośród zachowanych w oryginale dokumentów — księcia Bolesława III z 1360 roku — został wykluczony z rozważań ze względu na jego silne uszkodzenie¹⁵. Na podstawie jednak układu tekstu oraz szczątkowego odczytu dalszych jego partii widać, że zaczynał się on od inwokacji, inicjał zaś nie mógł należeć do szczególnie ozdobnych.

Jedną z niezwykle interesujących kwestii pojawiających się w literaturze to wprowadzanie w obieg dokumentów bez inicjałów. Sytuacja taka znana jest, jak wskazała Irena Sułkowska-Kurasiowa, z polskiej kancelarii królewskiej¹⁶, nieobca była także krakowskiej kancelarii biskupa Oleśnickiego¹⁷. Pobieżna analiza dokumentów śląskich wskazuje z kolei na znacznie szerszy zasięg tego zjawiska i to w kancelariach różnych wystawców, jak np. biskup wrocławski Tomasz I¹⁸ czy reprezentant mniej znaczących władców, posiadający też mniejszą kancelarię — Siemowit, książę bytomski¹⁹. W wypadku dokumentów książąt opolskich Bolesława II i Bolesława III znamy tylko jeden taki dyplom, ale za to o fundamentalnym znaczeniu. To dokument wystawiony w 1327 roku, dotyczący złożenia hołdu lennego Koronie Czeskiej przez księcia Bolesława II²⁰. Tekst rozpoczyna intytulacja zaimkiem „*Nos*”, w miejscu zaś, w którym powinien znaleźć się inicjał „*N*”, widnieje puste miejsce²¹. Owe puste miejsca

¹⁴ H. Pátková: *Česká středověká paleografie*. [České Budějovice] 2008, s. 133—134; P. Spunar: *L'évolution et la fonction de la bâtarde en Bohême et en Pologne*. St. Žr. 1961, T. 6; B. Trelińska: *Kancelaria i dokument książąt cieszyńskich 1290—1573*. Warszawa—Łódź 1983, s. 226.

¹⁵ AP Wrocław, Rep. 4f, nr 65c, zob. regest dokumentu: R. Stelmach: *Katalog...*, nr 3079. Lewa strona dokumentu jest przedziurawiona na całej długości tekstu. Stąd też treść dokumentu można poznać jedynie na podstawie jego fragmentu widniejącego z prawej strony pergaminu.

¹⁶ I. Sułkowska-Kurasiowa: *Inicjały...*, s. 174.

¹⁷ M. Koczerska: *Zbigniew Oleśnicki...*, s. 109.

¹⁸ AP Wrocław, Rep. 116, nr 13: brak inicjału w dokumencie z 1261 r., w którym biskup nadaje klasztorowi Augustianów w Nowogrodzie Bobrzańskim dziesięcinę z Brzeżnicy. Zob. regest dokumentu R. Stelmach: *Katalog...*, nr 430. R. Żerelik uznał niniejszy dokument za prawdopodobny produkt kancelarii wystawcy. Zob. Tenże: *Kancelaria biskupów wrocławskich do 1301 r.* Wrocław 1991, s. 142.

¹⁹ AP Wrocław, Rep. 67, nr 159: brak inicjału w dokumencie z 1316 r., w którym władca wydaje wyrok w sprawie oskarżenia o odprowadzanie wody z młyna do stawu rybnego. Zob. regest dokumentu R. Stelmach: *Katalog...*, nr 1255; biogram księcia bytomskiego Siemowita w: *Książęta i książęta Górnej Śląska*. Red. A. Barciak. Katowice 1995, s. 108—109.

²⁰ NA Praha, Archiv České Koruny, inv. č. 124. Druk w: LBS, T. 2, s. 304, nr 6.

²¹ Podobnie zresztą jak w wypadku o prawie dwa miesiące wcześniejszego dokumentu lennego Bolesława I niemodlińskiego. Zob. NA Praha, Archiv České Koruny, inv. č. 118. Zaznaczyć przy tym należy, że oba wskazane dyplomy: księcia Bolesława I niemodlińskiego oraz

w literaturze wiąże się z funkcjonowaniem specjalnie powołanych do zdobienia inicjałów iluminatorów²². Wspomniany dyplom, jak i inne dokumenty lenne książąt śląskich, wykazuje jednak znaczne podobieństwo do dokumentów wystawionych przez Jana Luksemburczyka, stanowiąc niewątpliwie produkt jego kancelarii²³. Stąd też nie można w wypadku książąt opolskich stwierdzić funkcjonowania pośród personelu kancelaryjnego powoływanych do ozdabiania ich dokumentów iluminatorów. Przemawiają za tym także pozostałe wystawione przez książąt dyplomy, prezentujące się przeważnie niezwykle skromnie, bez artystycznego polotu czy finezyjnych zdobień. Niewątpliwie zaś ozdabianiem inicjałów książęcych dokumentów zajmowali się sami pisarze, używając do tego atramentu, którym spisywano pozostałą treść pisma. Być może też, jak wykazała Maria Koczerska na przykładzie iluminacji dokumentowej biskupa Oleśnickiego, na graniczącym z Małopolską Śląsku nie było tradycji iluminowania dokumentów²⁴. Zaznaczyć przy tym jednak należy, że poddane analizie dyplomy nie odbiegają od standardów zdobniczych swojej epoki, powielając wzory stosowane także w innych kancelariach²⁵.

Pośród liter występujących w inicjałach dokumentów książęcych można w pierwszej kolejności wyróżnić literę „I”, pojawiającą się, gdy treść rozpoczynała inwokacja przybierająca zawsze w łacińskim brzmieniu formę: „In nomine domini amen”, w niemieckim zaś: „In gotis namen amen”. Obok litery „I” występowała litera „N” wówczas, gdy dokument rozpoczynała intytulacja z zaimkiem „Nos” na początku. Jej odpowiednikiem w dyplomach w języku niemieckim była litera „W” — „Wir”. Jednokrotnie zaś jako inicjałowa pojawiła się litera „S”, rozpoczynająca tekst wyrazem „Serenissimo”.

Najczęściej (dziewięciokrotnie) reprezentowaną literą, występującą jako inicjałowa, była litera „I”. Jej wielkość była zróżnicowana i wahała się od nieco powiększonej w stosunku do zapisu całego tekstu, poprzez sięgającą wysokości kilku wierszy, aż po wykraczającą wielkością poza tekst dokumentu.

Najbardziej spektakularny ze wszystkich analizowanych inicjałów książęcych omawianego czasu widnieje na dokumencie księcia Bolesława II

księcia Bolesława II opolskiego, nie stanowią odosobnionych przykładów pośród dokumentów lennych książąt śląskich. Problem ten jednak wciąż wymaga dokładnych badań.

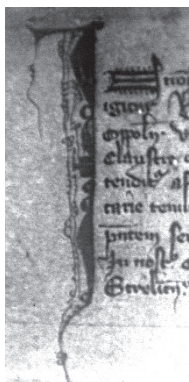
²² Zob. I. Sułkowska-Kurasiowa: *Inicjały...*, s. 174; M. Koczerska: *Zbigniew Oleśnicki...*, s. 109.

²³ P. Bar: *Lenní listiny z let 1271—1348 a integrace slezských vévodů do svazku zemí Koruny české. V: Slezsko — země Koruny české. Historie a kultura 1300—1740. Díl A. Edd. H. Dáňová, J. Klípa, L. Stolárová. Praha 2008, s. 107; R. Antonín: *Jan Lucemburský a slezská knížata v letech 1327—1329. „Slezský sborník. Acta Silesiaca Opava” 2010, roč. 108, č. 1—2, s. 12—14.**

²⁴ M. Koczerska: *Miniatura...*, s. 163 i nast.

²⁵ Na pojawianie się podobnych zdobień w dokumentach różnych wystawców zwrócił uwagę I. Hlaváček. Zob. Tenże: *Zu den graphischen Elementen im böhmischen Urkundenwesen der vorhussitischen Zeit (bis 1419). In: Graphische Symbole...*, s. 576—577.

z 1343 roku²⁶. Władca poświadcza w nim ostatnią wolę Bolda, sędziego ziemi opolskiej, w której tenże nadaje łąkę niedaleko Prószkowa na rzecz opolskich franciszkanów. Litera „I” stanowiąca inicjał zwraca uwagę swą wielkością, wykraczając poza marginesy tekstu dokumentu. Inicjał tworzy poszerzony trzon litery zwężający się ku dołowi w rodzaj trójkąta zakończony pojedynczą, delikatnie wywinętą linią. Podobna linia widnieje także na szczycie litery, przechodząc w pogrubioną linię nasadzoną na jej trzon. Pole wewnętrzne litery z prawej strony wypełnione zostało wzorami geometrycznymi wypełnionymi atramentem. Lewa strona zaś, ażurowa, wypełniona została liniami z motywem roślinnym, z wypustkami na zewnątrz konturu litery. Inicjał dopełnia litera „n”, również dość ozdobna. Pozostała część inwokacji nakreślona została pismem, jakim został sporządzony cały dokument (il. 1).

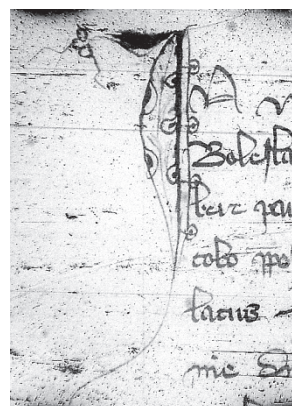

Il. 1. Inicjał na dokumencie księcia Bolesława II z 1343 roku
(AP Wrocław, Rep. 108, nr 3)

Skromniejsza forma inicjału „I” widnieje na dokumencie księcia Bolesława II z 1356 roku, w którym władca poświadcza przekazanie części jeziora przez sołtysa wsi Żelazna prepozytowi klasztoru w Czarnowasach²⁷. Podstawowy kontur litery został pogrubiony, co sprawia, że wybija się ona spośród zdobień, nie tracąc na czytelności. Zdobienie tworzy zaś ornament w postaci wypełnionych tuszem półkoli nakreślonych na wewnętrznych obrzeżach wybrzuszzonego trzonu litery, kojarzących się nieco z liśćmi. Pośrodku trzonu widnieje rozwidlająca się pomiędzy półkolami linia dopełniająca ażurową całość. Z prawej strony pogrubionego konturu litery nakreślono spływającą swobodnie w dół linię, na której umieszczono takie same jak w trzonie litery półkola. Dodatkowym ozdobnikiem jest zamieszczona z lewej strony u szczytu inicjału grupa trzech połączonych ze sobą półkoli, niełączących się jednak z inicjałem (il. 2).

²⁶ AP Wrocław, Rep. 108, nr 3, zob. regest: R. Stelmach: *Katalog...*, nr 2204.

²⁷ AP Wrocław, Rep. 71, nr 26, zob. regest: R. Stelmach: *Katalog...*, nr 2847.

Il. 2. Inicjał na dokumencie księcia Bolesława II z 1356 roku
(AP Wrocław, Rep. 71, nr 26)

Odmienny sposób zdobienia charakteryzuje inicjałową literę „I” na dokumencie księcia Bolesława III z 1380 roku, spisany w języku niemieckim, w którym władca poświadcza sprzedaż przez Wichnę von der Kochel wsi Szczepanowi Stralowi²⁸. Wewnątrz wybrzuszzonego korpusu litery widnieje geometryczny wzór kojarzący się z dwoma połączonymi ze sobą trójkątami, powstałymi przez pokrycie pozostałej części korpusu atramentem. Spód litery tworzy zwężająca się ku dołowi, zakończona pętlą cienka linia. Podobna linia, kończąca się z obu stron pętlami, tworzy szczyt litery. Patrząc na inicjał, odnosi się wrażenie, że został on niedopracowany. Prowadzone linie są dość nierówne, widać „wyjechania” pióra poza korpus litery, jakby całość była kreślona niepewną ręką lub nie przywiązano szczególnej wagi do precyzji wykonania (il. 3).

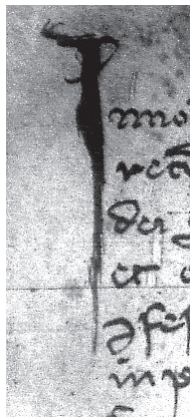

Il. 3. Inicjał na dokumencie księcia Bolesława III z 1380 roku
(AP Wrocław, Dokumenty miasta Wrocławia, nr 646)

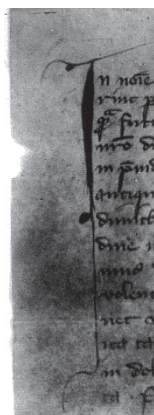
Znacznie skromniejsze zdobienie, jedynie w postaci wypełnienia tuszem konturu litery „I”, pojawia się na trzech dokumentach księcia Bolesława II:

²⁸ AP Wrocław, Dokumenty miasta Wrocławia, nr 646, zob. regest: R. Stelmach: *Katalog...*, nr 4033.

z 1319 roku²⁹, w którym władca poświadcza sprzedaż części dziedzictwa przez synów Otęsława na rzecz swego wuja Beldona (il. 4), z 1325 roku³⁰, w którym książę czyni nadanie na rzecz klasztoru w Czarnowasach (il. 5),

Il. 4. Inicjał na dokumencie księcia Bolesława II z 1319 roku
(AP Wrocław, Rep. 4f, nr 65a)

Il. 5. Inicjał na dokumencie księcia Bolesława II z 1325 roku
(AP Wrocław, Rep. 71, nr 18)

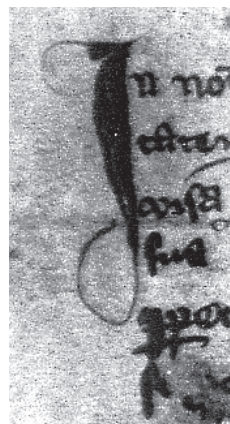
i z 1336 roku³¹, w którym Bolesław poświadcza „nostri Boldonis notarii”, synowi Bolda z Prószkowa, jego dobra w Prószkowie (il. 6). Każdy z wymienionych dokumentów sporządzony został przez innego pisarza, na co wskazuje wyraźnie odmienny dukt poszczególnych pism. Wszystkie trzy inicjały, zachowując podobną formę, różnią się między sobą szczegółami, jak: wielkość, nieco odmienny modelunek każdej z liter czy wreszcie wykonanie. O ile inicjały z dokumentów z 1325 i 1336 roku uznać można za wykonane dość starannie, o tyle inicjał z 1319 roku wydaje się dość niedopracowany, na co wskazują

²⁹ AP Wrocław, Rep. 4f, nr 65a, zob. regest: R. Stelmach: *Katalog...*, nr 1390.

³⁰ AP Wrocław, Rep. 71, nr 18, zob. regest: R. Stelmach: *Katalog...*, nr 1574.

³¹ AP Wrocław, Rep. 4f, nr 65bb, zob. regest: R. Stelmach: *Katalog...*, nr 1934.

przypadkowe jakby pociągnięcia piórem. Tego typu niezwykle proste i mało wyrafinowane — mogłoby się wydawać — zdobienie, jak wypełnianie atramentem wybrzuszono często korpusu litery „I”, było jednak zjawiskiem dość powszechnym. Widzimy je w XIII wieku na dokumentach ojca Bolesława II — Bolesława I³², ale także na dyplomach innych trzynasto- i czternastowiecznych wystawców³³, nie omijając dokumentów królewskich³⁴ oraz papieskich³⁵.

Il. 6. Inicjał na dokumencie księcia Bolesława II z 1336 roku
(AP Wrocław, Rep. 4f, nr 65bb)

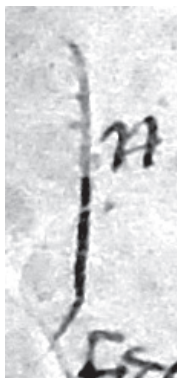
³² Przykładowo: dokument z 1279 r. (AP Wrocław, Rep. 71, nr 5); z 1293 r. (AP Wrocław, Rep. 91, nr 116); z 1301 r. (AP Wrocław, Rep. 91, nr 136, 137); z 1312 r. (AP Wrocław, Rep. 91, nr 169); z 1313 r. (AP Wrocław, Rep. 108, nr 1). Przeprowadzona przez M.L. Wójcika analiza dyktu tych dokumentów wykazała, że w ich sporządzaniu brali udział różni urzędnicy kancelaryjni. Zob. M.L. Wójcik: *Dokumenty...*, Aneks, nr 14, 17, 18.

³³ M. Bielińska: *Kancelaria Władysława Łokietka w latach 1296—1299. Ze studiów nad kancelarią wielkopolską*. St. Żr. 1961, T. 6, zob. fotokopie zamieszczone w artykule; K. Bobowski: *Dokumenty i kancelarie książęce na Pomorzu Zachodnim do końca XIII w.* Wrocław 1988, Aneks, ryc. 5 i 6; Tenże: *Dokumenty, kancelarie i ośrodki skrypcyjne na obszarze Księstwa Rugijskiego do 1325 roku*. Zielona Góra 2008, s. 313, 314, 347, 348, 370, 371; A. Wałkowski: *Dokumenty i kancelaria księcia legnickiego Henryka V Grubego*. Wrocław 1991, s. 94 i nast. oraz Aneks, fot. 1, 2, 4, 5, 6 i w nieco bardziej urozmaiconej formie fot. 3; Tenże: *Dokumenty i kancelaria księcia Bolesława II Rogatki*. Zielona Góra 1991, s. 109 i nast. oraz Aneks, fot. 9; zob. przykładowo także inicjał na dokumencie Władysława Opolczyka z 1384 r. Fotokopia dokumentu została zamieszczona w publikacji: *Prudnik w średniowieczu. Studia nad początkami miasta*. Red. W. Dominiak. Prudnik 2016, s. 104. Dziękuję Pani Profesor Bożenie Czwojdrak za umożliwienie mi skorzystania z tej pracy.

³⁴ I. Sułkowska-Kurasiowa: *Inicjały...*, s. 172, na której zamieszczono przykład takiego inicjału.

³⁵ *Acta pontificum. Fasciculus III*. Ed. I. Battelli. Vatican 1965, s. 24. Inicjał na dokumencie papieża Jana XXIII z 1334 r. tworzy wypełniony tuszem kontur litery „I”. Niewielkie urozmaicenie zdobnicze stanowią tutaj cienkie zaokrąglone linie u szczytu i na spodzie litery.

Inną, niezwykle prostą, wręcz surową metodą zdobienia inicjałowej litery „I”, spotykaną w dokumentach Bolesława II i Bolesława III, było kreślenie na korpusie litery dwóch lub trzech krótkich, prostopadłych linii, określanych w literaturze mianem cierni³⁶. Ten pozbawiony raczej finezji i mało wyszukany sposób zauważamy na bardzo ważnym z punktu widzenia rozwoju samorządności miejskiej dokumencie z 1327 roku, w którym książę Bolesław II udziela mieszczanom opolskim immunitetu sądowego, opartego na wzorcu zaczerpniętym ze Środy Śląskiej³⁷ (il. 7). Podobne zdobienie inicjału widzimy także

Il. 7. Inicjał na dokumencie księcia Bolesława II z 1327 roku
(AP Opole, Am Opola, nr 1)

na całkowicie odmiennym pod względem ciężaru gatunkowego dokumencie Bolesława III z 1362 roku, w którym władca potwierdza sprzedaż na rzecz Mirzana z Prószkowa dóbr w Prószkowie³⁸. Dodatkowym elementem zdobniczym w tym wypadku jest nieco cieńsza linia, poprowadzona od wierzchołka litery w prawą stronę, co sprawia, że inicjał przypomina nieco literę „T” (il. 8).

Pewną odmianę omawianego zdobienia stanowi inicjał „I” umieszczony na dokumencie Bolesława II z 1345 roku, poświadczającym zobowiązanie do dokonywania płatności w wysokości 1,5 grzywny przez Agnieszkę, wdowę po Frącku de Lanca, na rzecz jej siostry, mniszki w klasztorze w Czarnowasach, w zamian za rezygnację z części przysługującego mniszce dziedzictwa³⁹. W mało efektownym inicjale pogrubiono tuszem korpus litery, rozwidlając go w dolnej jego części. Szczyt litery stanowi wywinięta w prawo i tworząca pętlę linia wydłużająca cały inicjał. Elementem upodabniającym ją do wska-

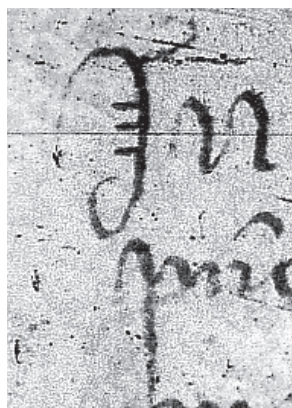
³⁶ Zob. *Vocabularium parvum scripturae latinae*. Edd. J. Šedivý, H. Pátková. Bratislava—Praha 2008, s. 81.

³⁷ AP Opole, Am Opola, nr 1. Dokument ten został reprodukowany na okładce i s. 74 pracy *Księstwa opolskie i raciborskie. Terytoria — struktury — elity — dziedzictwo*. Red. B. Czechowicz. Opole 2015. Zob. także A. Pobóg-Lenartowicz: *Książęta opolscy a miasta*. „Acta Historica Universitatis Silesianae Opaviensis” 2012, T. 5, s. 36.

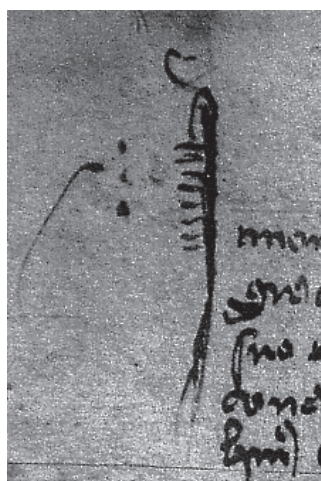
³⁸ AP Wrocław, Rep. 4f, nr 65d, zob. regest: R. Stelmach: *Katalog...*, nr 3161.

³⁹ AP Wrocław, Rep. 71, nr 22, zob. regest: R. Stelmach: *Katalog...*, nr 2284.

zanych wcześniej dwóch są krótkie, prostopadłe do korpusu litery, nakreślone z jej lewej strony linie tworzące tzw. piłę⁴⁰. Dodatkowym ozdobnikiem są pojawiające się z lewej strony inicjału cztery kropki z odbiegającą od jednej z nich linią. Ozdobnik ten jednak nie styka się z inicjałem (il. 9).

Il. 8. Inicjał na dokumencie księcia Bolesława III z 1362 roku
(AP Wrocław, Rep. 4f, nr 65d)

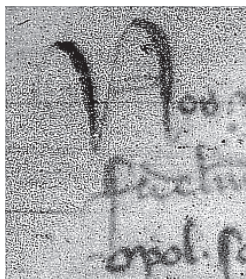
Il. 9. Inicjał na dokumencie księcia Bolesława II z 1345 roku
(AP Wrocław, Rep. 71, nr 22)

Kolejną literą inicjałową dokumentów książęcych jest litera „N”. Występowała ona wtedy, gdy pismo rozpoczynała intytulacja z zaimkiem „Nos”, umieszczonym przed imieniem władcy. Inicjałem takim zaczęto cztery dokumenty. Dwa spośród nich prezentują ten sam typ zdobienia, polegający na pogrubieniu zstępujących linii litery atramentem. Dodatkowym ozdobnikiem są dwie poziome linie, kreślone mniej więcej w środkowej części łuku litery. Zdobienie takie występuje w dokumencie z 1357 roku⁴¹ (il. 10), w którym

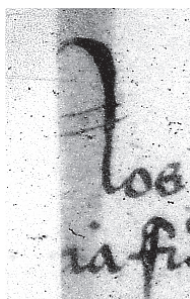
⁴⁰ *Vocabularium...*, s. 81.

⁴¹ AP Wrocław, Rep. 107, nr 16, zob. regest: R. Stelmach: *Katalog...*, nr 2901.

książę Bolesław III potwierdza zapis synów wójta dziedzicznego Janusza na rzecz ich siostry, oraz w dokumencie z 1359 roku⁴² (il. 11), w którym władca potwierdza nadanie książęcego młynarza na rzecz opolskich franciszkanów. Oba dyplomy zostały spisane przez jedną osobę — notariusza Jana, stąd też tak silne ich podobieństwo.

Il. 10. Inicjał na dokumencie księcia Bolesława III z 1357 roku
(AP Wrocław, Rep. 107, nr 16)

Il. 11. Inicjał na dokumencie księcia Bolesława III z 1359 roku
(AP Wrocław, Rep. 108, nr 6)

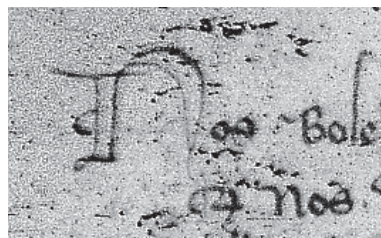
Konstrukcja trzeciego inicjałowego „N” różni się od opisywanych i pojawia się na spisanim przez notariusza Zawiszę de Gaveron dokumencie z 1353 roku, w którym książę Bolesław II dożywotnio zastrzega sobie korzyści ze stawu w dobrach klasztoru w Czarnowasach⁴³. Pierwszą literę dokumentu tworzy pusty wewnątrz obrys, przypominający kolumnę z szeryfami, z niewielkim zawijaszem u dołu i podobnym w połowie kolumny. Z prawego górnego rogu kolumny poprowadzono podwójny łuk przypominający księżyc, zakończony włosowatym zawijaszem skierowanym w prawą stronę (il. 12). Tak skonstruowany inicjał z niewypełnionymi konturami litery znany jest już z końca XIII wieku, z dokumentu księcia Przemysława raciborskiego. W tym wypadku wykonano tak literę „I”, którą dopełniała dominująca wielkością nad resztą zapisu inwokacja⁴⁴.

⁴² AP Wrocław, Rep. 108, nr 6, zob. regest: R. Stelmach: *Katalog...*, nr 3023.

⁴³ AP Wrocław, Rep. 71, nr 24, zob. regest: R. Stelmach: *Katalog...*, nr 2726.

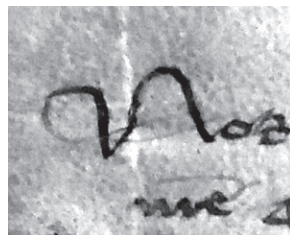
⁴⁴ AP Wrocław, Rep. 71, nr 13. Fotokopia dokumentu zamieszczona jest w: M.L. Wójcik: *Dokumenty...*, Aneks, fot. 9.

- II. 12. Inicjał na dokumencie księcia Bolesława II
z 1353 roku
(AP Wrocław, Rep. 71, nr 24)

Ostatni z dokumentów rozpoczynających się inicjałowym „N” pochodzi z 1365 roku⁴⁵. Jego współwystawcą był brat Bolesława III, książę Władysław. Książęta ustalają w piśmie warunki zabudowy opolskich placów budowlanych. Jedynym ozdobnikiem inicjału są poprzeczne linie umieszczone w środku łuku litery. Jedna z linii poprowadzona jest tak, że tworząc pętlę, inicjuje kreślenie pozostałej części litery (il. 13).

- II. 13. Inicjał na dokumencie księcia Władysława i księcia Bolesława III z 1365 roku
(AP Opole, Am Opola, nr 2)

Pośród liter inicjałowych w dokumentach książąt opolskich dwukrotnie pojawia się także litera „W” rozpoczynająca zaimkę *Wir* w intytlacji dokumentów spisanych w języku niemieckim. Pisarzami obu były różne osoby, na co wskazują odmienne dukty. Inicjały słabo wyróżniają się na tle całego tekstu, ich zdobienie zaś stanowi niezbyt finezyjnie wywinięta linia początkowa litery. Występują one na dokumentach księcia Bolesława III: z 1370 roku, w którym władca zobowiązuje się dotrzymać przymierza z biskupem wrocławskim Przecławem (tu dodatkowo mamy ozdobnik w postaci cierni)⁴⁶, oraz z 1372 roku, w którym władca potwierdza zapłatę otrzymaną od księcia Ludwika brzeskiego⁴⁷ (il. 14).

Ostatnią z liter pojawiających się jako inicjałowa jest litera „S” rozpoczynająca wyrazem „*Serenissimo*” pismo skierowane przez księcia Bolesława III do cesarza Karola IV w 1369 roku⁴⁸. Inicjał tworzy zamkniętą formę z nieco

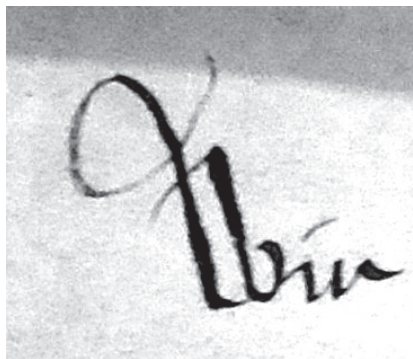
⁴⁵ AP Opole, Am Opola, nr 2.

⁴⁶ NA Praha, Archiv České Koruny, inv. č. 1046.

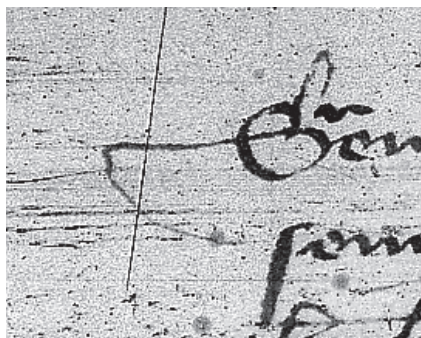
⁴⁷ AP Opole, Am Opola, nr 3.

⁴⁸ AP Wrocław, Dokumenty miasta Wrocławia, nr 469; regest zob.: R. Stelmach: *Katalog...*, nr 3459. Formularz wspomnianego tutaj pisma różni się od formularza dokumentów tego czasu, przypominając raczej formularz charakterystyczny dla listów, w którym odbiorcę

wydłużonymi, zawijającymi się w pętlę liniami na początku i końcu kreślenia litery (il. 15).

Il. 14. Inicjał na dokumencie księcia Bolesława III z 1372 roku
(AP Opole, Am Opola, nr 3)

Il. 15. Inicjał na liście (?) księcia Bolesława III z 1369 roku
(AP Wrocław, Dokumenty miasta Wrocławia, nr 469)

Przedstawienie inicjałów pojawiających się na dokumentach czternastowiecznych władców opolskich Bolesława II i Bolesława III wskazuje na nie szczególne wyrafinowanie oraz — nie popadając chyba w zbędną przesadę — na dość niskie prezentowane w nich walory artystyczne. Inicjały cechowała niejednokrotnie, niemogąca umknąć nawet niezbyt uważnemu obserwatorowi, nieszczególna dbałość o staranność ich wykonania. Niemniej jednak nie odbiegają one zbyt od inicjałów pojawiających się na dokumentach innych wystawców tego czasu, w tym nawet dokumentach królewskich Kazimierza Wielkiego, które I. Sułkowska-Kurasiowa określiła jako „bardzo skromne i niejednokrotnie dość nieporadne”⁴⁹. Nie odbiegają także powszechnie stosowanymi w tym czasie motywami w postaci wypełniania atramentem poszerzonego

wymienia się jako pierwszego, po nim zaś dopiero wystawcę pisma. Stąd też prawdopodobnie mamy tutaj do czynienia z listem księcia Bolesława III kierowanym do cesarza Karola IV. Rozsądzenie, czy jest to list, musi jednak jeszcze poczekać, gdyż problematyka średniowiecznych listów na Śląsku, ich czasu pojawienia się, formularza i funkcjonowania nie została jak dotąd opracowana.

⁴⁹ I. Sułkowska-Kurasiowa: *Inicjały...*, s. 173.

konturu litery lub zdobienia inicjału ornamentem geometryczno-roślinnym, czym wpisywano się w szeroko rozumianą estetykę średniowiecza⁵⁰.

Wciąż otwarte jednak pozostaje pytanie o to, co decydowało o wyborze określonego wzoru inicjału i wykonaniu go na konkretnym dokumencie. Wpływu na to nie miał najwyraźniej język, jakim spisano dokument, o czym świadczy jeden z trzech najbardziej ozdobnych inicjałów „I”, na dokumencie z 1380 roku, spisany — w przeciwieństwie do pozostałych dwóch — w języku niemieckim (il. 3). Niezwykle jednak interesująco i obiecująco przedstawia się zestawienie dokumentów książąt Bolesława II i Bolesława III pod kątem ich formy prawnej. Okazuje się wówczas, że bogatsze zdobienia inicjałowe (w tym trzy opisane wcześniej, najbardziej ozdobne) pojawiają się na dokumentach poświadczających przez księcia czynności prawne osób trzecich. Z kolei inicjały na dokumentach książęcych wystawionych z racji regulowania spraw wewnętrznych ich władztwa, jak nadanie immunitetu sądowego czy dyspozycja zabudowy miasta oraz regulowania stosunków zewnętrznych (przykładowo: książęcych zobowiązań), cechuje zaskakująca prostota. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na jeszcze jedną kwestię i ponownie przywołać dokument Bolesława III z 1380 roku — przypomnijmy — potwierdzający sprzedaż wsi. Został on spisany przez urzędnika o imieniu Mikołaj. Ten sam urzędnik, nawiasem mówiąc: kanclerz w kancelarii Władysława Opolczyka⁵¹, spisał także m.in. dokument z 1384 roku, którego wystawcą był tenże władca, „wypożyczający” swemu bratu pisarzy⁵². Owo z kolei pismo było potwierdzeniem prawa dziedzicznego użytkowania sołectwa wraz z transumowaniem wcześniejszego dokumentu. Posiadanie obu dyplomów leżało w interesie ich odbiorców, których zdziałana czynność bezpośrednio dotyczyła. W obu przytoczonych dokumentach zdobienie inicjału można uznać za podobne i jest nim wypełniony atramentem korpus litery „I”. Różnią się one natomiast dodatkowymi zdobieniami oraz przede wszystkim wykonaniem. W dokumencie Władysława Opolczyka z 1384 roku inicjał jest zdecydowanie bardziej staranny i dopracowany, tak więc bez wątpienia wykonanie go musiało pochłonąć więcej czasu, niewątpliwie było też bardziej kosztowne.

W związku z przedstawionymi uwagami nasuwa się pytanie, pojawiające się już zresztą w literaturze, o wpływ odbiorcy dokumentu na liczbę i jakość

⁵⁰ Na temat powszechności tego typu wzorów zob. B. Miodońska: *Małopolskie malarstwo...*, s. 105; D. Tabor: *Iluminacje...*, s. 35 i nast. oraz ilustracje od s. 156. O postrzeganiu zaś kanonów średniowiecznego piękna oraz „aspiracji sztuk plastycznych, które pragnęły wznieść się na ten sam matematyczny poziom, co muzyka” zob. U. Eco: *Sztuka i piękno w średniowieczu*. Przeł. M. Olszewski, M. Zabłocka. Kraków 1994, s. 55 i nast. Na ten sam temat zob. także W. Tatarkiewicz: *Historia estetyki*. [T.] 2. Warszawa 2015, s. 169 i nast.

⁵¹ Na temat tego urzędnika zob. J. Sperka: *Otoczenie...*, s. 49 oraz 299—302.

⁵² Na temat fotokopii dokumentu i jego regestu zob. przyp. 31.

zastosowanych w nim zdobień tworzących jego graficzny obraz⁵³. Wszystko wskazuje na to, że zapewne był on niemały, skoro kancelarie królewskie, biskupie, książęce, a dalsze badania pokażą, czy także inne, wypuszczały dokumenty pozbawione inicjałów, z pozostawioną w potencjalnym ich miejscu pustą przestrzenią. Jak dowodzi zaś przykład czeskich dokumentów królewskich, puste miejsca występowały nawet tam, gdzie powinna być wpisana pierwsza litera imienia władcy⁵⁴. Tę pustą przestrzeń w końcu zawsze można było przecieć uzupełnić. I tak spokojnie doczekało naszych czasów sporo dokumentów, które najwyraźniej zarówno przez wystawcę, jak i odbiorcę zostały zaakceptowane oraz wprowadzone w obieg bez uszczerbku dla ich ważności względem obowiązującego prawa⁵⁵.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Państwowe w Opolu: Akta miasta Opola, nr 1, nr 2, nr 3.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu: Rep. 4f, nr 65a, nr 65bb, nr 65c, nr 65d; Rep. 67, nr 159;

Rep. 71, nr 18, nr 22, nr 24, nr 26; Rep. 107, nr 16; Rep. 108, nr 3, nr 6; Rep. 116, nr 13;

Dokumenty miasta Wrocławia, nr 469, nr 646.

Národní archiv Praha, Archiv České Koruny, inv. č. 124, inv. č. 1046.

⁵³ Problem prawdopodobnego wpływu odbiorcy na dokument został już zasygnalizowany w: I. Hlaváček: *Zu den graphischen Elementen...*, s. 576—577; zob. także D. Dębosz: *Kultura...*, s. 240; zob. również M. Mostert: *Wytwarzanie, przechowywanie i użytkowanie. O roli tekstu pisanego w średniowieczu*. W: *Kultura pisma w średniowieczu. Znane problemy, nowe metody*. Red. A. Adamska, P. Kras. Lublin 2013, s. 24 i nast., tam też odwołanie do dalszej literatury.

⁵⁴ I. Hlaváček: *Zu den graphischen Elementen...*, s. 576.

⁵⁵ Na kwestię wprowadzenia w obieg publiczny „niedokończonych” dokumentów zwrócili już uwagę I. Hlaváček (tamże) oraz K. von Andrian-Werburg (*Die fehlende Initiale. Versuch einer Deutung*, „Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte“ 1992, Bd. 55, s. 64).

Źródła drukowane

- Acta pontificum. Fasciculus III.* Ed. I. Battelli. Vatican 1965.
Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter.
 Hrsg. C. Grünhagen, H. Markgraf. T. 2. Leipzig 1883.
 Stelmach R.: *Katalog średniowiecznych dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu.* Wrocław—Racibórz 2014.

Opracowania

- Alexander J.J.G.: *Initialen aus großen Handschriften.* München 1978.
 Alexander J.J.G.: *Medieval Illuminators and Their Methods of Work.* London 1992.
 Andrian-Werburg K. von: *Die fehlende Initiale. Versuch einer Deutung.* „Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte“ 1992, Bd. 55.
 Antonín R.: *Jan Lucemburský a slezská knížata v letech 1327—1329.* „Slezský sborník. Acta Silesiaca Opava“ 2010, roč. 108, č. 1—2.
 Bar P.: *Lenní listiny z let 1271—1348 a integrace slezských vévodů do svazku zemí Koruny české.* V: *Slezsko — země Koruny české. Historie a kultura 1300—1740.* Díl A. Edd. H. Dáňová, J. Klípa, L. Stolárová. Praha 2008.
 Bielińska M.: *Kancelaria Władysława Łokietka w latach 1296—1299. Ze studiów nad kancelarią wielkopolską.* „Studia Źródłoznawcze“ 1961, T. 6.
 Bobowski K.: *Dokumenty, kancelarie i ośrodki skrypcyjne na obszarze Księstwa Rugijskiego do 1325 roku.* Zielona Góra 2008.
 Bobowski K.: *Dokumenty i kancelarie książęce na Pomorzu Zachodnim do końca XIII w.* Wrocław 1988.
 Dębosz D.: *Kultura piśmienna kancelarii Przemyślidów opawskich do początku XV wieku.* W: *Drugie polsko-czeskie forum młodych mediewistów. Mediewista wobec źródła — teoria i praktyka.* Red. J. Dobosz, J. Kujawiński, M. Matla-Kozłowska. Poznań 2009.
 Dzięwulski W.: *Terytorialne podziały Opolszczyzny w XIII—XV w.* „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1973, z. 3.
 Eco U.: *Sztuka i piękno w średniowieczu.* Przeł. M. Olszewski, M. Zabłocka. Kraków 1994.
Geschichte Schlesiens. Von der Urzeit bis zum Jahre 1526. Bd. 1. Hrsg. L. Petry, J.J. Menzel, W. Irgang. Stuttgart 2000.
Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden. Beiträge zur diplomatischen Semiotik. Hrsg. P. Rück. Sigmaringen 1996.
 Gutbrod J.: *Die Initiale in Handschriften des achtel bis dreizehnten Jahrhunderts.* Stuttgart 1965.
 Irgang W.: *Schlesien im Mittelalter.* In: *Schlesien. Geschichte, Kultur und Wirtschaft.* Hrsg. W. Irgang, W. Bein, H. Neubach. Köln 1995.
Jak czytać rękopis średniowieczny. Red. P. Gehin. Przeł. B. Spieralska. Warszawa 2008.
 Jurek T.: *Zarys dyplomatyki śląskiej w późnym średniowieczu.* W: *Dyplomatyka staropolska.* Red. T. Jurek. Warszawa 2015.

- Koczerska M.: *Miniatura na dokumencie odpustowym kardynała Oleśnickiego z 1449 roku*. „Biuletyn Historii Sztuki” 1983, R. 45.
- Koczerska M.: *Zbigniew Oleśnicki i kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu (1423—1455)*. Warszawa 2004.
- Książęta i książęne Górnego Śląska*. Red. A. Barciak. Katowice 1995.
- Księstwa opolskie i raciborskie. Terytoria — struktury — elity — dziedzictwo*. Red. B. Czechowicz. Opole 2015.
- Miodońska B.: *Małopolskie malarstwo książkowe 1320—1540*. Warszawa 1993.
- Mostert M.: *Wytwarzanie, przechowywanie i użytkowanie. O roli tekstu pisanego w średniowieczu*. W: *Kultura pisma w średniowieczu. Znane problemy, nowe metody*. Red. A. Adamska, P. Kras. Lublin 2013.
- Nordenfalk K.: *Die Spätantiken Zierbuchstaben*. Stockholm 1970.
- Pátková H.: *Česká středověká paleografie*. [České Budějovice] 2008.
- Pietrzyk I.: *Funkcjonowanie górnośląskiej kancelarii książęcej w XIV wieku na przykładzie kancelarii książąt opolskich — Bolesława II i Bolesława III*. W: *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Wrocław 15—18 września 1999 roku*. T. 3. Cz. 1. Toruń 2001.
- Pietrzyk I.: *Udział osób duchownych w pracach kancelarii książąt opolskich (Bolesław I, Bolesław II, Bolesław III)*. W: *Tysiącletnie dziedzictwo kulturowe diecezji wrocławskiej*. Red. A. Barciak. Katowice 2000.
- Pobóg-Lenartowicz A.: *Książęta opolscy a miasta*. „Acta Historica Universitatis Silesianae Opaviensis” 2012, T. 5.
- Potkowski E.: *Imagines verborum. O inicjalach i przestrzeni wizualnej w książce wczesnego średniowiecza*. W: *Polska, Europa, Afryka. Studia ofiarowane Profesorowi Bronisławowi Nowakowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*. Red. M. Dygo, A. Koseski, M. Pawełczak, J.R. Szaflik, P.P. Wieczorkiewicz. Pułtusk 2007.
- Prudnik w średniowieczu. Studia nad początkami miasta*. Red. W. Dominiak. Prudnik 2016.
- Sperka J.: *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370—1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchią*. Katowice 2006.
- Sperka J.: *Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330—8 lub 18 maja 1401)*. Kraków 2012.
- Spunar P.: *L'évolution et la fonction de la bâtarde en Bohême et en Pologne*. „Studia Źródłoznawcze” 1961, T. 6.
- Sułkowska-Kurasiowa I.: *Inicjały na średniowiecznych dokumentach monarszych w Polsce (do 1444 r.)*. W: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. Warszawa 1991.
- Średniowieczna książka rękopiśmienna jako dzieło sztuki*. [Katalog wystawy, Gniezno 12 IX—31 X 1991]. Gniezno 1993.
- Tabor D.: *Iluminacje cysterskich kodeksów śląskich XIII wieku*. Kraków 2004.
- Tabor D.: *Malarstwo książkowe na Śląsku w XIV wieku*. Kraków 2008.
- Tatarkiewicz W.: *Historia estetyki*. [T.] 2. Warszawa 2015.
- Trelińska B.: *Kancelaria i dokument książąt cieszyńskich 1290—1573*. Warszawa—Łódź 1983.
- Veldtrup D.: *Prosopographische Studien zur Geschichte Oppelns als herzoglicher Residenzstadt im Mittelalter*. Berlin 1995.
- Vocabularium parvum scripturae latinae*. Edd. J. Šedivý, H. Pátková. Bratislava—Praha 2008.
- Walczak M.: *Ikonografia miniatury na dokumencie odpustowym kardynała Zbigniewa Oleśnickiego z roku 1449 w świetle papieskiej i soborowej propagandy w średniowieczu*.

- W: *Magistro et Amico amici discipulique. Lechowi Kalinowskiemu w osiemdziesięciolecie urodzin*. Red. J. Gądomski [i in.]. Kraków 2002.
- Wałkowski A.: *Dokumenty i kancelaria księcia Bolesława II Rogatki*. Zielona Góra 1991.
- Wałkowski A.: *Dokumenty i kancelaria księcia legnickiego Henryka V Grubego*. Wrocław 1991.
- Wójcik M.L.: *Dokumenty i kancelarie książąt opolsko-raciborskich do początków XIV wieku*. Wrocław 1999.
- Żerelik R.: *Kancelaria biskupów wrocławskich do 1301 r.* Wrocław 1991.

Iwona Pietrzyk

Initials on the 14th-Century Documents of the Dukes of Opole (Bolesław II and Bolesław III)

Summary

Research on medieval initials has thus far concentrated predominantly on the code initials. Not many studies have been devoted to document initials. Thus, the following article attempts to discuss those particular initials, found in the documents of Bolesław II and Bolesław III, who ruled the Duchy of Opole in the 14th century and avoided grand politics, ruling relatively small duchies located at the peripheries of their contemporary cultural centers. There can be no doubt that the document initials of Bolesław II and Bolesław III were embellished by their writers, using the same ink which was used to write down the rest of the document. The initials are usually extremely simple, lacking any artistic sense or ornamental embellishments. Moreover, they are often shoddily executed. Nonetheless, they do not diverge significantly from the ornamental standards of other rulers, including the royal documents of Casimir III the Great. The ornamental motifs are also consistent with the practice of that time, including the inking of a widened outline of the letter or using a geometrical and floral ornaments, which inscribed itself into the medieval aesthetic. Apart from that, the article touches upon the issue of the potential influence of the addressee on the graphic design of the document, arguing that it remained a significant matter.

Iwona Pietrzyk

Die Initialen an den Urkunden der Herzöge von Oppeln (Boleslaw II. u. Boleslaw III.) vom 14.Jh.

Zusammenfassung

Die Forschungen über mittelalterliche Initialen konzentrierten sich hauptsächlich auf die in Gesetzbüchern verwendeten Initialen, nur wenige Studien wurden den in Urkunden auftretenden Initialen gewidmet. Der vorliegende Beitrag befasst sich mit den Initialen, die an den Urkunden von den im 14. Jahrhundert herrschenden Herzögen von Oppeln, Boleslaw II. und Boleslaw III., zu sehen sind. Die beiden Herzöge, die sich für große Politik nicht einsetzten, regierten relativ kleine und außerhalb der damaligen Kulturzentren liegende Herzogtümer. Ihre

Urkunden wurden mit den Initialen zweifellos von ihren Schreibern selbst verziert, die dazu dieselbe Tinte verwendeten, mit der sie die ganze Urkunde niederschrieben. Diese Initialen stellen sich meistens äußerst frugal und phantasielos dar, denn es fehlt ihnen oft an feinen Ornamenten und sorgfältiger Ausführung. Trotzdem weichen sie aber nicht so sehr von damaligen ornamentalen Standards ab, was auch die vom König Kasimir dem Großen ausgestellten Urkunden angeht. Sie haben auch ähnliche, damals gangbare ornamentale Motive: verbreitete und mit der Tinte gefüllte Konturen einer Buchstabe oder eine mit geometrisch-pflanzlichen Motiven verzierte Buchstabe, was in mittelalterliche Ästhetik im weiten Verständnis hineinpasste. In ihrem Beitrag erörtert die Verfasserin den potentiellen und nicht unbeträchtlichen Einfluss des Empfängers auf graphische Seite der Urkunde.